

Ә.Ә. Бияздықова^{1*} , Е. Ибрахимов²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан;

²Әзірбайжан ұлттық ғылым академиясының Насими атындағы Лингвистика институты, Баку, Әзірбайжан

*e-mail: biyazdykova@mail.ru

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ОРЫНБОРЛЫҚ КЕЗЕҢІ

Аннотация. Қоғам қайраткері, ағартушы, тілші ғалым, әдебиеттанушы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО деңгейінде аталып өтетін ұлт жанашыры Байтұрсынұлының өмір жолын, оның еңбектері мен ғылыми мұрасын жаңаша, соны көзқарас, тарихи, танымдық деректермен қайта зерделеп шығу арқылы ұлт қайраткерінің тұлғасын өзге қырынан танимыз. Мақала жазудың да басты мақсаты – А.Байтұрсынұлының қалыптасуы мен өмірлік жолындағы Орынбор қаласының рөлі, оның Орынборға қоныс аударуы, баспахана ашып, оқулық, кітап, газет шығаруды қолға алуы және ҚазАКСР Халық ағарту комиссариатындағы қызметі, әріптестері жайлы тың танымдық ақпараттар мен мәліметтер беру. 1920-1925 жылдары ҚазАКСР астанасы болған, сонымен қатар қазақ тарихындағы маңызды «оқиғалардың куәсіне» айналған Орынбордың орны ерекше. Сол себептен Ресей және Қазақстан архив материалдарын, зерттеуші ғалымдардың пікірлерін салыстыра отырып, ғалымның үзеңгілес әріптестері мен қазақ ғылымының негізін қалаушы ғылым қайраткерлері жайлы танымдық ақпараттар ұсынылады. Мақала тұжырымдары практикалық мәні тілші, ахметтанушы, әдебиеттанушы және өзге де оқырман үшін өзекті.

Тірек сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, ахметтану, тұлғатану, Орынбор қаласы, баспа ісі, «Қазақ» газеті, Қазақстан Халық комиссариаты, латын графикасы.

А.А. Бияздықова^{1*}, Е. Ибрахимов²

¹Института языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан;

²Институт лингвистики имени Насими Национальной академии наук Азербайджана, Баку, Азербайджан

*e-mail: biyazdykova@mail.ru

ОРЕНБУРГСКИЙ ПЕРИОД А.БАЙТҰРСЫНОВА

Аннотация. 150-летний юбилей казахского общественного деятеля, просветителя, ученого-лингвиста, литературоведа Ахмета Байтұрсынова будет отмечаться на уровне ЮНЕСКО. В этой связи, переосмыслив жизненный путь А. Байтұрсынова, его труды и научные работы посредством новой точки зрения, историческими и познавательными данными, мы узнаем личность деятеля нации с другой стороны. Главной целью написания статьи является предоставление новой познавательной информации и сведений о роли города Оренбурга в жизни и становлении А. Байтұрсынова, ставшего

интеллектуалом нации, его переселении в Оренбург, создании типографий, издании учебников, книг, газет для нации, работе в комиссариате народного просвещения КазАССР, его коллегам. Оренбург, бывшая столица КазАССР в 1920-1925 годах, а также ставшим центром значимых событий в казахской истории, занимает особое место. Поэтому, сравнивая архивные материалы России и Казахстана, мнения ученых-исследователей, будет представлена познавательная информация о коллегах ученого и основателях научной сферы. Практическая значимость выводов, сформулированных в статье, актуальна для лингвистов, ахметоведов, литературоведов и других читателей.

Ключевые слова: Ахмет Байтұрсынұлы, ахметоведение, персонализация, Оренбург, издательство, газета «Қазақ», народный комиссариат Казахстана, латинская графика.

А.А. Biyazydykova^{1*}, Е. Ibrahimov²

¹A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan;

²Institute of Linguistics named after Nasimi of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan

*e-mail: biyazydykova@mail.ru

ORENBURG PERIOD A.BAITURSYNOV

Abstract. The 150th anniversary of Akhmet Baitursynov, Kazakh public figure, educator, scholar and literary critic will be celebrated at UNESCO level. On this occasion, by reconsidering A. Baitursynov's life path, his works and scientific papers through a new perspective, with historical and informative data, we will learn the personality of the national figure from a different angle. The main purpose of writing this article is to provide new cognitive data and information about the place of Orenburg in the life and formation of A. Baitursynov, who became an intellectual of the nation, his resettlement to Orenburg, establishing typographical presses, publishing textbooks, books, newspapers for the nation, working at the Commissariat of Public Education of the KazASSR, and his colleagues. Orenburg, the former capital of the KazASSR in 1920-1925, and the center of significant events in Kazakh history, holds a special place. Therefore, by comparing the archive materials of Russia and Kazakhstan, and the viewpoints of scholar-researchers, it will be presented cognitive information about the scholar's colleagues and the founders of the scientific field. The practical relevance of the conclusions formulated in the article is relevant for the correspondent, the Ahmetologist, the literary scholar and other readers.

Key words: Ahmet Baitursynov, Akhmet studies, personalization, Orenburg, printing house, “Kazakh” newspaper, people's Commissariat of Kazakhstan, latin graphics.

Кіріспе

Орынбор мұрағаттарында Ахмет Байтұрсынұлы және оның ізбасарлары туралы ғылыми деректер өте аз. Сол секілді елімізде сақталған ғалымның биографиясындағы Орынбор беттері аз ғана беріледі. Орынбор кезеңі – Ахмет Байтұрсынұлы өмір жолының ең ұзақ кезеңі. Бұл кезең оның ағартушылық қызметінің неғұрлым кемеліне жетіп, толысқан тұсына сәйкес келеді. Қазақстанның алғашқы Халық ағарту комиссарының «орынборлық жолының» мәнін ашып көрсету мақаланың мақсаты болып табылады. Осымен байланысты Ахмет Байтұрсынұлының Орынборға жер

аударуы, оқулық, кітап, газет шығаруды қолға алуы және оның ҚазАКСР Халық ағарту комиссариатындағы жұмысы, қызметтестері жайлы танымдық ақпараттар мен мәліметтер беріледі.

Материал және әдістер

Мақалада лингвистикалық әдіс-тәсілдерінің бірнеше түрі пайдаланылды: дәстүрлі сипаттама әдісі, тарихи-салыстырмалы талдау әдістері.

Әдебиетке шолу

Мақаланың негізгі дереккөздері ретінде А. Байтұрсынұлының алты томдық шығармалар жинағынан, Е. Омаров, С. Казиев, Сұлтан-Хан Аққұлының еңбектерінен Қазақстан ұлттық энциклопедиясынан деректер алынды.

Нәтижелер және талқылау

Өзінің «Өмірдерегінде» А.Байтұрсынұлы: «1909 жылы, Қарқаралы қаласындағы екі класстық училищеде мұғалім-менгеруші болып қызмет атқарған кезімде Семей облысының губернаторы Тройницкийдің тапсырмасымен тұтқындалып, және 1 маусымнан 1910 жылдың 21 ақпанына дейін жандармның тергеуімен Семей түрмесіне жіберілдім» (Байтұрсынұлы, 2013: 37) – деп жазады. 1910 жылы А.Байтұрсынұлын Дала облыстарынан тыс өңірге жер аударды. Кей зерттеу еңбектерінде Ахмет Байтұрсынұлы Орынбор қаласында тұруды өзі таңдаған» деген дерек айтылады. Бірақ неге осы қалада тұру шешіміне келгені туралы толық дерек айтылмайтынын авторлар түсіндірмейді, бірден «Қазақ» (1913-1918) газетінің құрылу және шығарылу тарихы туралы айтады. Мәдениет, саясат мәселелерінің ең басында тұрған қазақ тілінің рөлін күшейту талаптары және қазақ тілінде газет, кітаптар шығару үшін баспахана ашу құқығы айтылып, қол қойылған «Қарқаралы петициясынан» кейін, бұл екі міндет Ахмет Байтұрсынұлының алдағы барлық қызметіне жетекші болады. Олардың жүзеге асатын орны Орынбор болады.

Біздің пікірімізше, ғалымның Орынборды таңдау себебі қазақтардың татар-мұсылман әлемімен рухани байланысында жатыр. XX ғасыр басы Ресей халықтарының ұлттық сана-сезімдерінің қайта өрлеу дәуірі болды. Өзіндік сана-сезімдерінің оянуы мұсылман бірлігі аясында жүрді, сондықтан руханият қайраткерлері өздерін башқұрт, татар және қазақ деп бөліп-жаруға тырысады, барлық мұсылмандарды жалпы бір деп қарастырды. XX ғасыр басында Ресей империясында Орынбор Қазан қаласынан кейінгі екінші мұсылман орталығы болды. Орынбор мұсылмандары, социал-демократтар сияқты, оңшыл либералды партиялардың жергілікті бөлімшелерін «басып алуға» тырысқан шынайы саяси күш болды.

Ұлттық қозғалыстың көшбасшысы болып мұсылман зиялылары жүрді. Олар әсіресе, ұлттық мәдениетті дамытуды мақсат етіп қояды. Осы жолдағы алғашқы бастамаларын мұсылман халықтарын оқу-біліммен сусындатудан бастады. Мұндай ұстаным А.Байтұрсынұлына жақын болды. Ірі жекеменшік баспаханалар Уфада, Орынборда, Қазанда, Верныйда, Оралда, Ташкентте және басқа қалаларда кітап, газет басып шығарып жатты. Оқу-ағарту ісінде Ресейдегі барлық түркі халықтарының белсенді жақтасы болған, сол өлкеде тұратын Гильман Каримов 1900 жылы Орынборда баспахана ашуға талпыныс жасайды, бірақ оған Үкімет тарапынан рұқсат берілмейді. Тек біраз уақыт өткен соң жұмыс істеп тұрған баспахананы сатып алады да, қайта

жабдықтайды. Каримовтар баспаханасы татар тілінде, одан кейін қазақ тілінде басып шығарған Ресейдегі жалғыз баспахана болды. Гильман Каримовтың трагедиялық өлімінен кейін, баспахана оның ұлы Мұхаммед-Фатихқа (Фатыхқа) өтеді. Баспахананы өзінің бастамасымен құрған «Каримов, Хусайынов және К» Серіктестігіне өткізеді. Фатых Каримов ресми түрде баспахананың иегері болмайды, бірақ оған жетекшілік жасайды. Жаңа баспа машиналарын алады, ағайынды Каримовтар мен Харитоновтың қазандық баспаханасынан қаріптердің үлкен жиынтығын көшіреді. «Каримов, Хусайынов және К» баспаханасы өзге баспаханалармен салыстырғанда қазақ тіліндегі кітаптың көбін шығарды. 1890 жылдан 1915 жылға дейін қазақ тілінде 117 кітап жарық көрген. Бұл шамамен Орынборда жарық көрген кітаптардың үштен екі бөлігі, соның ішіне Ш.Құдайбердіұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатовтың еңбектері кіреді. Басылып шыққан кітаптардың көп бөлігін эпикалық толғаулар мен поэмалар, оқу құралдары және қазақ ақындары өлеңдерінің жинақтары құрады. Қазақ тіліндегі алғашқы романдардың бірі болған С.Көбеевтің «Қалың мал» романы 1913 жылы осы баспадан басылып шығады (Казиев, 2016, 141).

Осы баспаханада жарық көрген қазақ кітаптарының қай әліпбимен басылғанына тоқталайық. Бұл арабграфикалы қадім жазуы болды, бұнымен татар кітаптары да басылды. Революцияға дейін қазақ тілінде шыққан кітаптардың 509-ы арабграфикалы қадім жазуымен басылды және жалпы тиражы 2 млн. 200 мың дана болды (Каримов, 2015). Біздің көзқарасымызша, бұл Байтұрсынұлының осындай қазақ басылымдарының көпшілігінде оны оқу үшін неғұрлым қолайлы және қолжетімді болу мақсатында әліпбиді араб графикасы негізінде қайта реформалаумен айналысуына – жетекші себептердің бірі болды. Оның үстіне XX ғасырдың басында қазақ тілінде оқулықтар мен оқу құралдары шыға бастады.

Ахмет Байтұрсынұлының Орынборды таңдауының маңызды себептерінің бірі, мұнда татарлардың өздерінің мерзімді басылымдары болғандығы дәлел болды. 1905 жылғы төңкерістен соң, көпшілікке мәлім болғандай, сөз бостандығы берілгеннен кейін, Жалпыресейлік 33 басылымның татар тіліндегі 7 басылымы Орынборда шықты. Солардың қатарында «Вақыт» («Уақыт») газеті және «Шуро» («Кеңес») жур-налы бар. 1917 жылға дейін Ресей мұсылмандары үшін баспа қоғамдық қызметтің негізгі әдісі болды, ал газет редакторлары тұтас Ресей империясы аумағында ірі саясаткерлер болды. Мерзімді басылымдар өте көп таралыммен бүкіл Орал-Поволжьеға тарады. Дереккөздерде көрсетілгендей, 1906 жылдан 1918 жылға дейін (Орынборлық ВРК «Вақыт» газетінің жабылуына дейін) оның 2309 нөмірі, яғни, жылына шамамен 192 нөмір немесе айына 16 нөмірден шықты. «Вақыттың» редакторы Фатых Каримов болды, ал «Шуруны» көрнекті ғалым және жазушы Ризаэтдин Фахретдинов басқарды, ол сонымен бірге «Вақыт» редакторының көмекшісі болды. Екі басылымның ұйымдастырушысы алтын өндіруші ағайынды Рамиевтер болды. «Вақыт» 1906 жылдан, ал «Шуро» 1908 жылдан бастап жарық көрді. Ендеше, «Қазақ» газетінің шығуына дейін Орынборда ұлттық баспасөз басылымының орныққан тәжірбиесі болғандығын байқаймыз.

Дәл сондай әріптестік «Қазақ» газеті мен оның құрушыларын қолдау үшін ұйымдастырылды. Бұл туралы Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнар Л.Варшавская атты журналистпен әңгімеде есіне алады: «1912 жылдан бастаймын. Бөкейханов пен менің әкем сияқты өзінің жеке баспасын армандаған Ахмет Байтұрсынұлы өзінің кезекті отырысын аяқтап, Семей түрмесінен шығады. Бұл мақсат олардың алдында

бұрын да болған еді, бірақ оны жүзеге асыруға қаржы болмады. Ахметке Қазақстанда тұруға рұқсат бермеді және ол бұрынғы оқыған жері Орынборға кетеді. Осы уақытта менің әкемді де түрмеден босатады, және ол үйге келе жатып, Түркістанға тоқтайды. Ол жерде оны ескі досы Садық Өтегенов тосып алады және сол саладағы құрметті және ауқатты адамдарды жинап, оларға барлық қазақтарға арналған аса қажетті басылым шығару қажеттілігін айтады. Үстел басында отырғандар: «Бұл ой туралы ертерек білмегенімізге өкінеміз, бірақ, ештен кеш жақсы» – деп жауап береді де, әкемді ақшаның астында қалдырады.

«Үшеуі Орынборда жиналған кезде әкем осы ақшаны және түркістандықтардың көмектесеміз деген сөздерін алдыларына қояды. Осындай себеппен, газетті шығару мәселесі шешіледі. Бірден ғимарат, типография, шрифттер, қағаз және басқа да мәселелер шығады. Жұмысқа қажеттің барлығын ұсынып, ағайынды татарлар Каримовтар көмектеседі.

Газетті «Қазақ» деп атайды, оның редакторы етіп, «қазақ халқының өте сүйікті, шынайы ұлттық ақыны» Ахмет Байтұрсынұлын қояды, ал әкем оның негізгі көмекшісі ретінде барлық қара жұмыстан бастап, оның орынбасары, корректоры, дауыстап оқушысы, қағаздарды тасушы, терушілікті өз мойнына алады. Міне, сөйтіп, 1913 жылдың екінші ақпанында көптен күткен басылымның алғашқы номері жарыққа шығады» (Варшавская, 2010).

Көптеген еңбектерде «Қазақ» газеті туралы оның редакторы да, шығарушысы да Ахмет Байтұрсынұлы болғаны айтылады. Бірақ, оның шығарушы редакторы Ишан Мұстафа Оразайұлы болған. Сұлтан-Хан Аққұлы мақаласында Ахметтің ағаларының және Мұстафа Оразайұлының тек газетті шығарудағы ғана емес, сонымен қатар, «Алаш» қозғалысының тууына қаржылық қолдау көрсеткендігін ашады. Мемлекеттік Думадағы мұсылман фракциясы Бюросының тұрақты өкілі ретінде делегат етіп жіберу туралы мәселе көтерілген кезде, ағайынды Оразайұлылар «Қазақ» газеті арқылы бір өкілдің күнкөрісіне қажетті төрт мыңға қарағанда артығырақ екі мың рубль бөліп бастама көтерген. Ол өкіл Әлихан Бөкейхан болды (Аққұлы, 2016). Ал Ахмет-ишан Оразайұлы туралы Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында мынадай мәлімет беріледі:

Ахмет-ишан Оразайұлы (1861, бұрынғы Ақмешіт уезінің Сырдария ауданы, Зінкетер ауылы – 1926, Қызылорда облысы) – ишан, халық емшісі. Бұқара медресесінде білім алған. Өз қаржысымен Бағаналы ауылындағы мектеп пен мешітті қамтамасыз еткен. 1881-1883 жылдары екі рет Меккеге қажылыққа барған. А.Байтұрсынұлымен, М.Дулатұлымен тығыз байланыс орнатқан, «Қазақ» газетінің шығуына қаржылық көмек көрсеткен. Онда мақалаларын жариялап тұрған, соның ішінде отырықшылық өмірдің пайдасы туралы мақала жариялаған («Қазақ», №6, 1913). Қазақ тіліндегі мектеп оқулықтарын шығаруға сыйақы тағайындаған. Ресей империясының колониалды саясатына қарсы (1916) көтеріліс жетекшілерінің бірі (Ұлттық Энциклопедия, 1998, 575).

«Қазақ» газеті шыққан жылы Ахмет Байтұрсынұлы оқу ағарту мәселелеріне арнап көптеген мақалалар жариялады: «Қазақша оқу туралы», «Оқу жайында», «Білім сайысы», «Білім сайысы туралы», «Орысша оқитындар», «Оқыту туралы» және басқалар. Оларға қысқаша шолу мен талдау Б.С. Бекмұрзаеваның «XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көшбасшысы» атты еңбегінде беріледі. Тамаша педагог ретінде оқушысын жетістікке жетуге бағыттайды, сонымен қатар А.Байтұрсынұлы қазақтар үшін өркениетті даму жолын меңзейді: «бүгінгі таңда өзгелерден қалып қалған халық үшін, білім мен өнер сол дамыған елдердің қатарында тұруға көмектеседі. Білім әл-

сіздерді жетелейді. Әлі кеш болмай тұрғанда біз өнер мен қолөнерді меңгеруіміз керек, сонда ғана біз өз жағдайымызды түзер едік, ешкім бізді кемсітпес еді, және өзгелерге қадірлі халық екендігімізді көрсете алар едік». Шынымен де, А.Байтұрсынұлының жазған мақалалары мектеп мұғалімі сабақ беріп тұрғандай әсер қалдырады. Ол ғылым мен заманауи техниканың байланысы туралы әңгімелейді, білім бәсекесінің қажеттілігі туралы айтады және Нобель сыйлығы мен оның иегерлері жайлы жазады, білімнің қажеттілігіне, маңызына оқушыларының көзін жеткізеді, «ғылымның әр түрлері, сонымен қатар «өнер адам өмірін жеңілдетуге, оның қуанышын молайтуға» арналғандығын сараптап айтып отырған.

Сол себепті «Қазақ» газетін шығаруды қолға ала отырып, Ахмет Байтұрсынұлы бар күш-жігерін оқу-ағарту саласына жұмсады. Тек қана 1916 жылы Әлихан Бөкейхановтың Орынборға келуімен газет өзінің тақырыбын кеңейтеді және мәдени-ағартушылық бағытты сақтай отырып, бір уақытта «Алаштың» саяси үнжарғысына айналады. Сонымен қатар, газет бетінде жарияланған Алаш қозғалысына қатысты құжаттар мен мақалаларда оқу-ағарту мәселелеріне айрықша назар аударылды. Сонымен, 1917 жылдың 21 қарашасындағы 251 санында «Алаш партиясы бағдарламасының жобасы» басылып шығады. Авторлардың ішінде Ахмет Байтұрсынұлы да көрсетіледі. Жобаның тоғызыншы бөліміндегі: «Оқу орындарының есігі барлығына ашық және оқу ақысыз. Бастауыш мектептерде оқыту ана тілінде жүргізіледі; қазақтар өздерінің ана тілінде орта мектептер мен университеттер ашады; білім беру жүйесі өзіндік автономды түрде: биліктегілер білім беру ісіне араласпайды; оқытушылар мен профессорлар байқау негізінде тағайындалады; халықтық ортада кітапханалар ашылады» деген мазмұндарға ерекше көңіл аударуымызға болады.

Газет логотипіне назар аударсақ, онда киіз үй бейнеленген, қазақ халқының символдарының бірі – түндік. Киіз үйдің бұл түндігі батыс жақтан ашылған, ал есігінде «Қазақ» деп жазылған. Киіз үйдің түндігін батыстан «аша отырып», Байтұрсынұлы қазақтардың батыс өркениетімен және мәдениетімен қарым-қатынасының қажет екендігін көрсетті. Ол кезде маңдайшадағы «Қазақ» жазуы газеттің өзінің атауы ретінде халықтың этникалық атауын қайтарды, өзіндік тұрмыс-тіршілігін көрсетті. «Өзінің нағыз «қазақ» атауын» қайтарудың қажеттілігі туралы Әлихан Бөкейхан да жазды. Алайда, «Қазақ» деген ресми атау – яғни, «қазақтар» 1925 жылдан бастап қана қолданылды.

Бүгінгі таңда «Қазақ» газетінің біршама нөмірі Алматыдағы Ұлттық кітапхана қорында сақтаулы, ал олардың бір бөлігі Орынбордағы Крупская атындағы облыстық ғылыми кітапханада бар. Газетті оқу бәріне қолжетімді емес. Бір қарағанда, ол да өзге қазақ басылымдары сияқты арабграфикалы қадім жазуында басылған сияқты болып көрінеді. Бірақ, бұл мүлде олай емес, «Қазақ» газеті Ахмет Байтұрсынұлы реформалаған қазақ жазуымен шықты. Ол «Қазақ емлесі», яғни «Қазақ газетінің емлесі» деп аталды. Ахмет Байтұрсынұлы реформалаған қазақ жазуын орыс және еуропа ғалымдары «Байтұрсынұлы графикасы» деп атады.

1910 жылы Ахмет Байтұрсынұлы Орынборға келген бойда, жұмысын газеттен бастамағандығын байқауға болады. Үш жылға жуық уақыт әліпбимен, немесе өзі атағандай, «Жаңа дұрыс жазумен» айналысады. Біздің байқауымызша, Орынбор мұсылмандарының қолдауы Ахмет Байтұрсынұлының жалпы мұсылман халықтарына ортақ араб графикасы негізінде жаңа қазақ әліпбиімен жұмыс жасауы үшін маңызды фактор болып табылды. «Қазақ» сол кездегі қазақ қоғамына Ахмет Байтұрсынұлы

реформалаған қазақ жазуымен жол тартты. Баспа қызметі үрдісінде А.Байтұрсынұлы «Қазақ емлесін» сынақтан өткізіп, жетілдірді. Кейін, алғашқы Кеңес оқулықтарын шығару туралы мәселе көтерілгенде, «Қазақ емлесі» ешқандай даусыз, ұсынусыз қолданылуын жалғастыра берді.

Ол өзінің «Өмірдерегінде» де солай жазады: «Орынборға келгеннен кейін ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі (фонетикалық) мен грамматикалық құрылымын (морфологиялық, синтаксистік) зерттеуге кірістім, екіншіден қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып (шрифті емес) жеңілдету жолында жұмыс жасадым. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде лексикалық кірме сөздерден тазартуға, синтаксистік құрылымын өзге тілдердің ықпалынан тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (іс қағаздары, көсемсөздік /публицистикалық /және ғылыми тілін) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен шұғылдандым (Байтұрсынұлы, 2013, 37-38). Бұның барлығы А.Байтұрсынұлы жоғарыда көрсеткендей, қазақ тілінде оқулықтар құрастырып «Қазақ» газетін редакциялау арқылы өмірде жүзеге асырды. Бұл әліпбиімен жұмыс істеу – ғұмырындағы негізгі іс деп есептегендігінің дәлелді көрінісі.

Ахмет Байтұрсынұлы араб алфавитін реформалап, өзіне ғана тән қайталанбайтын жоба ұсынды және оны «Жаңа емле» деп атады. Ол арабграфикалы ескі қазақ жазуын реформалауда қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сүйенді. Араб жазуының ережелеріне сәйкес дауыстылар жазылмайтындықтан, бұл түркі тілдері үшін белгілі бір ыңғайсыздықтар тудыратындығы белгілі. Сол себепті Ахмет Байтұрсынұлы идеясы нота жазуындағы скрипкалық немесе бас кілттің көшірме белгісін негізге ала отырып, бір қаріптің алдыңғы және соңғы жағына оның ерекшелігін анықтайтын белгі қоса отырып жасауында болды. Сөйтіп, дауыстылар үшін қайтадан енгізген белгілер санын кәдімгідей үнемдеді және араб графикасымен берді. Қазақ тіліне мүлде қажет емес және дұрыс жазуға қиындық келтіретін, басы артық таңбаларды алып тастады. Осылайша қолданыстағы 12 араб әрпі алынып тасталды. Ал араб жазуында барлығы 28 әріп бар. Әліпбидің сирек ұшырайтындығының ерекшелігі – онда дыбыс санына қарағанда, әріп саны аз (Байтелесова, 2007).

А.Байтұрсынұлының Орынбордағы қызметтес әріптестеріне тоқталатын болсақ, мақаланың басында Міржақып Дулатұлы туралы айтылды.

Алғаш рет Байтұрсынұлы әліпбиін терең зерттеп, оның ғылыми маңыздылығына баға берген, «Алаш» бойынша өзінің әріптесі Елдес Омарұлы болған (Омаров, 1922). Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл еңбек қазіргі тілшілер мен тіл тарихын зерттеушілердің назарын аударуға лайық еңбек.

А.Байтұрсынұлының Орынбордағы өмірі мен қызметінде және одан кейін де С.Садуақасовтың алатын орны ерекше. Орынбор қаласында қызмет атқарған С.Садуақасов не партияға, не «Алаш» үкіметіне мүше болмай, алашорда көсемдерінің көзқарастарымен бөліскен, әсіресе, А.Байтұрсынұлы мен Ә.Бөкейханның идеяларын толық қолдаушы болды: «Олардың көмегінен біз ұлттық саясаттағы жетімдер боламыз... Орыстар өздерінің билігін күшейту үшін біз бен алашордашылардың арасын ажыратуға тырысады. Олар алашордашыларды жаман адамдар етіп бейнелегілері келеді» (Казиев, 2016). Ол А.Байтұрсынұлы мен Ә.Бөкейхановты құрмет тұтты, А.Байтұрсынұлын «қазақ халқының әкесі» деп атады. Өзінің 1923 жылғы жазбаларында былай деп жазды: «Ахметтің салған ғимаратын таза және реттеп күзету – біздің

міндетіміз. Ахметтің сепкеніне дұрыс өсім жасау – біздің міндетіміз» (Казиев, 2016). 1925-28 жылдары С.Садуақасов «Еңбекші қазақтың» редакторы бола жүріп, олардың жұмыстарын жариялайды; кейін – 1927 жылы Ташкенттегі Қазақ педагогикалық институтын басқарып тұрған шағында Ахмет Байтұрсынұлын, Мағжан Жұмабаевты, Халел Досмұхамедовті жұмысқа орналастырады.

1923 жылы РСФСР-де әкімшілік-территориялық реформа басталып, Орталық Азияда ұлттық-территориялық меже белгілеу жүргізіледі. Смағұл Садуақасовтың түсіндіруі бойынша республикадағы қолданылған реформаның мақсаты климаты, топырағы және ұлттық белгілері жағынан сәйкес келетін аудандарды бірдей жалпы бір шаруашылық-әкімшілік бірлікке қосу болды. Жалпы жобаның ұтымдылығын мақұлдай отырып, Садуақасов республиканы аудандандыруда туындайтын мәселелердің бірқатарын ашады. Соның бірі – республиканың сыртқы шекарасын анықтау. Өзінің мақаласында аудан бойынша автономияның барлық даулы шеткі аудандарымен «жүре» отырып, уездердің этникалық құрамы мен шаруашылық түрлерін терең білімді өзінің тұжырымымен дәйектей келе, ҚазАКСР шекарасында қандай территориялар қалуы керек екендігін байыптылықпен дәлелдеді. Оның баяндауындағы неғұрлым мәселелі аудан – Түркістан облысына ұсынылған Адай уезі болды (Советская Киргизия, 1923, 13-17).

1920-1925 жылдары Орынбор ҚазАКСР-дің әкімшілік орталығы және барлық кеңестік қайта құруларды өткізудің тірек пункті болды. Кеңестік автономиялы республикалар билігіндегі жоғары органдар РСФСР үлгісі бойынша осында жасалды. Үкімет (Совнарком) құрамына халық комиссариатынан 12 жетекші кірді. «Қазақстан Халық комиссарлары» анықтамалығынан біз Орынбор кезеңіндегі Халық ағарту комиссариатында кімдердің жетекшілік орында болғандығын анықтай аламыз:

Байтұрсынұлы Ахмет – 1920 ж. қазанынан – 1921 ж. қазанына дейін;

Кенжин Асфендияр – 1921 ж. қазанынан – 1922 ж. қазанына дейін;

Залиев Нұғман – 1922 ж. қазанынан – 1924 ж. желтоқсанына дейін;

Темірбеков Ілияс – 1924 ж. желтоқсанынан – 1925 ж. ақпанына дейін;

1925 жылдан бастап республикадағы халық ағарту комиссары қызметін Смағұл Садуақасов атқарды (Наркомы Казахстана, 2007).

Байтұрсынұлының орынбасарлары Аймауытов Жүсіпбек, Асфендияр Кенжин және Смағұл Садуақасов болды. Өз кезегінде ол оның нарком постын ауыстырғанда А.Байтұрсынұлы Кенжиннің орынбасары болады (қазан, 21 – маусым, 22). 1922 жылдың 13 маусымында Сәкен Сейфуллин коллегия мүшесі және Халық ағарту комиссарының «ұйымдастыру-әкімшілік бөлімі бойынша» (көрсетілген мерзімнен басқа, орынбасар Кенжиннің айтуына сәйкес) орынбасары болып тағайындалады.

Сол себепті Халық ағарту комиссариатының әкімшілік аппаратында А.Байтұрсынұлы 1922 жылдың ортасына дейін қызмет еткен, бірақ одан кейін де оның құрамында жұмысын жалғастырды: Академиялық орталық төрағасы қызметін атқарды және ғылыми-әдеби комиссияны басқарды. «Өмірдерегіндегі» өзінің нақтылауы бойынша «Наркомпрос жанындағы ғылыми әдістемеші болып табылды». Халық ағарту комиссариатының ұжымына Ахмет Байтұрсынұлының көрнекті жақтастары кірді: М.Дулатұлы (республика ХАК ғылыми кеңесінде жұмыс істеді), Е.Омарұлы М.Жылдыбаев (1924 жылдан ғылыми кеңес төрағасы қызметін атқарды).

«Қазақстан Халық комиссарлары» анықтамалығынан біз жазушы және ғалым Жүсіпбек Аймауытовтың есімін халық комиссары Байтұрсынұлының орынбасары

ретінде (1920 жылдың қазанынан 1921 жылдың маусымына дейін) кездестіреміз. Ол Орынборда емес, Семейде жұмыс істеді. Семейдегі мұғалімдер семинариясын аяқтағаннан кейін 1911-1914 жылдары ауыл мұғалімі болып қызмет етті, «Қазақ» газетінің алғашқы авторларының бірі болды. Байтұрсынұлы өзінің орынбасарын Семей губерниялық Оқу-ағарту бөлімінің басшысы етіп тағайындайды. Осы жерде ол 1921 жылы «Есеп құралы» және «Оқу құралы» оқулықтарын 5 мың дана таралыммен басып шығаруды ұйымдастырды және «Тіл-құрал» 4 мың дана таралыммен басылды. Соңғы екеуінің авторы А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы болды. Семейде, сонымен қоса «Қазақ тілі» газетін шығарды. 1922-1924 жылдары Қарқаралыда мұғалім болды, 1924-1926 жылдары «Ақ жол» газетінің әдеби қызметкері болды (Ташкент), 1926-1929 жылдары – Шымкент педагогикалық техникумының директоры. Жазықсыз жаламен тұтқындалып, 1931 жылы атылады.

Орынбордағы Халық ағарту комиссариатының қолдауымен 1920 жылдың 3 қарашасында Қазақ мемлекеттік баспаханасы құрылды. Баспаханың құрылуына да А.Байтұрсынұлының сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Баспа бұрынғы орынборлық көпес Зарыновтың оңаша үйіне (Хлебный бұрышы 4), ал баспахана Керуен сарайда орналасады. 1921 жылдың 4 қыркүйегінде Қазмембас Бас басқармасы Халық ағарту комиссариатына өтеді. Сол кезде, баспа қызметінің жобасы 1917 жылдың желтоқсанында Орынборда өткен екінші Жалпықазақ съезінде «Алаш» көшбасшыларымен жасалған еді. Осы мәселе бойынша сол кезде М.Дулатұлы сөйлеген. Съезде оқулықтар мен әдістемелік құралдар шығару үшін «мамандардан» Ерекше комиссия құрылған. Комиссия 1918 жылдың басында жұмысқа кірісу керек еді, тіпті Қазақстанның облыстары бойынша бөлінген нақты шығын сметасы құрылған (Наркомы Казахстана, 2007, 77-79).

Шынтұайтына келгенде, XX ғасыр басында етек жая дамыған баспа ісі «Алаш» идеясы негізінде жүзеге асырылған жоба болатын. Орынборда 1920 жылы 2 желтоқсанда КирЦИК төрағасы С.Мендешевтің төрағалығымен өткен мәжілісте алғаш рет редакциялық коллегия құрылған. Оның құрамына А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейхан С.Садуақасов, Х.Болғамбаев және Ж.Аймауытов кірді. Асфендияр Кенжин автобиографиясында коллегия құрамына кіргендігін жазады. Коллегия әріптестері РСФСР Халық ағарту комиссариатының жүйесі қабылдаған оқулықтар мен оқу әдебиеттерін аударып және қазақ оқулықтарын жазу үшін зиялылармен іскери байланыс орната отырып, «қазақ тіліне аударуға қажетті» деген орыс тіліндегі кітаптарды таңдаумен айналысты.

Қазақ бірыңғай еңбек мектебінің 1 және 2 деңгейіне арналған оқулықтарды қазақ тіліне аударып құрастыру мәселесі бойынша Халық ағарту комиссариаты және ҚазАКСР Мембаспа жанындағы Редакциялық коллегия мүшесі Ахмет Байтұрсынұлының шақыруымен өткен 1921 жылғы 31 қаңтардағы Біріккен мәжілісінің №2 хаттамасы келтірілген. Мағжан Жұмабаевтың хаттамасына сәйкес «оқуға арналған хрестоматия, синтаксис, қазақ тілі ауызша және жазбаша тілмен берілетін шығармашылық теориясын құрастыру», сонымен бірге «қазақ тарихы мен педагогикасын аудару жүктелді».

Оқулықтар мен кітаптарды дайындау бойынша коллегия мүшесі болып Назипа Құлжанова тағайындалды. Ол қазақ әліппесін жасауға қатысты, «Мектептегі дәстүрлі тәрбие», «Ана мен баланы тәрбиелеу» атты дидактикалық еңбектердің авторы болды. Назипа Құлжанова педагог-мұғалім және аудармашы ретінде танымал. Құлжанованың арқасында Абай мен Алтынсариннің шығармалары орыс тілінде сөйледі, ал қазақ

мектептерінде балалар Лев Толстой, Максим Горький, Александр Куприн, Владимир Короленконың және тағы басқа орыс жазушыларының шығармаларымен танысты.

Оқулықтар шығару жұмысы Халық ағарту комиссариатының бөлімдеріне де тарай бастады. Сонымен, Қошқе Кеменгеров Омбыда ана тілінде оқулықтар құрастыру ісіне белсене қатысты. 1921 жылдың наурызында Сібривком жанындағы Автономды республика үкіметі Омбыдан Орынборға: Кеменгеров және Айбасов жолдастар өздерінің келісімдерін білдіре отырып, жаратылыстану бойынша қазақ оқулығын құрастыруға кірісті. «Оларды қажетті нәрселермен жабдықтаңыздар. – Әйтиев» деген телеграмма жіберді. Ә.Әйтиевтің атына ізінше телеграфтық жауап жіберілді: «Бұрынғы бастауыш училищелер бағдарламасы көлемінде жаратылыстану бойынша уақытша оқулық құрастыру – Кеменгеров пен Айбасовтың міндеті. Троянский және басқалардың оқулықтары көмекші құрал ретінде қызмет ете алады. – Халық ағарту комиссары Байтұрсынұлы» (История западного отделения Алаш-Орды, 2012).

Сұлтан Хан Аққұлы да сондай мәліметтер келтіреді: 1920 жылдың ортасына дейін мектеп және жоғары оқу орындары пәндері үшін келесі оқулықтар құрастырылды немесе аударылып жарыққа шықты: химия, табиғаттануға кіріспе, зоология (1922), география (1922, 1924), физика (1924), математика (1924), биология және т.б. Б.Омаров «Алгебраны», Ж.Аймауытов «Дидактиканы», Бөкейханов «Географияны» басып шығарды. Ә.Бөкейханов Мәскеуде тұрып, француз және өзге тілдерден К.Фламарионның «Танымал астрономиясын», Т.Тутковскийдің «Жердің пайда болуы», Д.Гравенің «Әлемнің пайда болуы» және т.б. ана тіліне аударды. Тек бір ғана 1924 жылда «Кеңестік Киргизия» мақаласында мәлімделгендей, жалпы 142 000 дана тиражбен оқулықтар шығару жоспарланған. Және осы негізгі бағдарламаның көп бөлігі артығымен орындалды, «Түркі республикасы жағынан ұсыныстар түсуіне байланысты» қазақ тұрғындарын оқулықтармен қамтамасыз ету үшін кейбір жұмыстардың таралымын ұлғайтуға тура келді (Советская Киргизия, 1923, 14-20). Қазақ тілінде шыққан оқулықтардың тізімінде А.Байтұрсынұлының Әліппесі (36 т.), Грамматикасы (30 т.), Этимологиясы (55 т.), Синтаксисі (38 т.), сонымен қатар, Дулатұлының оқулықтары көрсетілді: Оқуға арналған кітап, Есептер (I және II т.) және өзге авторлардың оқулықтары көрсетілді (Варшавская, 2010).

Қорытынды

А.Байтұрсынұлының Орынборда қызмет еткен кезде етене араласқан адамы Александр Викторович Затаевич болды. Оның музыкалық фольклорды жинауда баға жетпес рөл атқарғаны белгілі. 1920-1923 жылдары Затаевич Орынборда тұрды. Ахмет Байтұрсынұлы Затаевичтің жұмысы туралы біліп, оны Наркомпростың ғылыми бөліміне аккомпониатор қызметіне жұмысқа алады.

Орынборда жарық көрген «Қазақ халқының 1000 әні» атты алғашқы жинақтағы (1925) 280 корреспонденттің ішінде Ахмет Байтұрсынұлының есімі аталады (19 ән). Оның үстіне композитор оған ерекше алғыс айтқан: «Қазақ тарихы мен тұрмыс этнографиясы саласы бойынша өзінің беделді нұсқау, кеңестері және түсіндірулерімен менің көптеп жинаған материалдарыма бағдар жасауыма көп көмегі тиді, осы көмегі үшін оған ерекше алғысымды айтудан еш жалықпаймын». 1931 жылы екінші жинағында, ол кезде Байтұрсынұлы Архангельскіде айдауда болған, оның есімі өзге де алаш-ордашылардікі секілді Затаевичтің комментарийі (түсіндіруі) редакция тарапынан сызылып тасталған.

Осы қиыншылық жағдайларға қарамастан, автор-құрастырушының алғысөзінде

Байтұрсынұлы бейнесі байқалмайтындай етіп берілген: «Қымбатты менің достарым – жігіттер, аштықты, суықты және эпидемиялы жылдары сіздермен бірігіп жасаған еңбекті жинақ түрінде Сіздерге арнаймын және қайтарамын! Естеріңізде ме, сіздердің бұл тамаша халық әндеріңізді мен жинаған жоқпын, оны өздеріңіз мен арқылы ұлттық игілікті сақтау үшін жинадыңыздар. Және бұл әрқашан мені, кездейсоқ келімсекті, дарынды және қайырымды қазақ халқымен туыс етті» (Затаевич, 1925, 3).

А.В.Затаевич Ахмет Байтұрсынұлына ұлттық музыка стилінде екі музыкалық пьеса арнағаны белгілі. Олар – «Әйда, былпылым» және «Тепеңкөк». Ол бұларды 1923 жылы қаңтарда Орынборда Байтұрсынұлының мерейтойында орындаған. Ресей мемлекеттік Әдебиет және өнер архивінің (РГАЛИ) композитор қорында Затаевичтің «Верхом на иноходце» деп аударуындағы басқаша атаумен Байтұрсынұлына арналған қазақ маршының ноталық жазуы табылды. Мүмкін, бұл танымал шығарманың алғашқы түрі шығар.

Ахмет Байтұрсынұлы Академиялық орталықтың төрағасы қызметінен босатылады. Орынбордағы жұмысының соңғы жылдары оның кәсіби ғылыми қызметімен тікелей байланысты болды. 1924 жылы Байтұрсынұлы өзінің әліпбиін жоғары деңгейде реформалады, мектептерде оқытуда неғұрлым қолжетімді болу үшін қарапайым етті. Негізінен оның таңбалануына емес, емлесіне көңіл бөлді. Бірақ ресми кеңестік нұсқасында тіпті реформаланған әліпби өте күрделі және жалпы халыққа қолжетімсіз деді. Себебі ол араб жазуында ғана берілетін вокализм мағыналы рөл ойнай-тындықтан тілдің өзіндік фонетикалық қалпын бере алмады. Одан басқа, атеистік насихат жағдайында латынға өту реформаның кейбір жақтастарының пікірінше, «дінге қарсы акт болды», ал араб әліпбиі «Құранның әліпбиі ретінде байлар мен руханилықтың қызметінде қалып, еңбекшілердің қызығушылықтарына қарсы құрал болды» (Оразалина, 2007).

Латынға көшу туралы шешім аяқ астынан болмағандығын айта кету керек. 20-жылдардың басында Ленин әліпбиді латындау туралы Әзербайжан ғалымдарының (Н.Н.Нариманов және өзгелер) идеясын қолдады. Бұл реформа шығыстағы нағыз революция болып табылатындығын атады. 1920 жылы Халағком комиссиясы РСФСР барлық халықтарына ортақ латын графикасы негізінде әліпби дайындау жұмысын бастады. Бірақ 1922 жылы ұлттар Халық комиссариатында Сталиннің ұсынысы бойынша бәрібір де араб алфавиті реформасы бойынша комиссия құрылған еді. Оның үстіне, Қазақ АССР-нен жіберілген А.Байтұрсынұлының қазақ алфавитін араб графикасы негізінде реформалау туралы материалы ғылыми тұрғыда «толық қанағаттанарлық» болып мойындалған еді.

1924 жылы – ұжымдық шешім мен көпшіліктің қатысуымен шешілетін дәстүр әлі сақталып тұрған кезде болашақтағы реформаны талқылау оқу-ағарту саласының жұмыскерлеріне табысталды. Республикаларда білімпаздар съезі өтті. 1924 жылдың 12-17 маусымында Орынборда қазақ ағартушыларының съезі болды. Съезд жұмысына Кеңес жұмысшысы, филолог және түркітанушы, Орталық баспаның шығыс бөлімі жетекшісі Нәзір Төреқұлов Мәскеуден келіп қатысты. Соңында ол түркі жазуын араб әліпбиінен латынға көшіру жөніндегі комиссияны басқарады. Съезде емле туралы Елдес Омарұлы баяндама жасайды, Н.Төреқұлов, М.Дулатұлы, А.Байтұрсынұлы және басқалар талқылауға қатысады (Исхан, 2014).

Н.Төреқұлов латынды жақтады. М.Дулатұлы латындану кезінде сауатсыздықпен күрес орнына «біз сауатсыз адамдардың одан да көбін аламыз» деп атап көрсетті, оның үстіне жеткілікті қаржы жоқ. Ол түркі жазуын сақтап, жетілдіруді ұсынды.

Х.Досмұхамедов әлі де қазақ тілінің ішкі резерві толығымен зерттеліп болмағандығын атап, жаңа терминдерді қоғамдық талқылау негізінде біртіндеп енгізуді ұсынды. Байтұрсынұлы өз позициясын табандылықпен қорғады.

Дауысқа салған кезде, екі жақты дауыс саны шамамен бірдей болды, бірақ бір ғана дауыстың артықшылығымен Төрекұловтың пайдасына шешілді. Сонымен, Қазақстанда латынға көшу басталды. Соған қарамастан, ресми шешім қабылданғанша, Байтұрсынұлы өз әліпбиі үшін күресуді жалғастырды. 1926 жылы Бакуде өткен I Бүкілодақтық түркілік съезде өз көзқарасын өзгертпеді. Съезде алты рет сөз сөйлейді: жарыссөзде және жеке баяндамасымен. Жарыссөзде – емле туралы, ал өзі жасаған баяндамасы – халықаралық терминдерді қазақ тіліне аудару мен енгізу ұстанымдарының жүйесі бойынша қазақ терминологиясы ұстанымдары туралы болды. Съездің ескі фототүсірілімі сақталған. Одан делегаттардың ішінен Байтұрсынұлын тез тауып аламыз, себебі оның басы бәрінен жоғары, қолтығына портфелін қысып алған, және көздері әлі де үмітке толы. Бірақ 1927 жылы латынға көшу ресми түрде хабарланады.

Қазақстан астанасының Қызылордаға көшуімен Ахмет Байтұрсынұлы Орынбордан кетеді. Біраз уақыт ол Ташкентте сабақ береді, сосын Қазақ пединститутының директоры Смағұл Садуақасов ҚазХалАғКомнан Алматыға шақырту ұйымдастырады. Екі жоғары оқу орнында қазақ тілі мен қазақ әдебиетінен сабақ беруін жалғастырады. Бір кезде ол өзінің мұғалімдік қызметін А.Е.Алекторов негізін қалаған Педагогикалық сыныпта дәл осылай қазақ тілін оқытудан бастаған еді.

Әдебиеттер

А.Байтұрсынұлы шығармалары. Алты томдық шығармалар жинағы. 6-том, Алматы, «Ел-шежіре», 2013 ж. – 384 б.

Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы): диссертация ... д.и.н. Москва. 2016. 556 с.

Каримов Т. История казахской книги и татарские книгопечатники // URL: <https://www.proza.ru/2015/06/15/1663>

Варшавская Е. Мир-Якуб Дулатов – тернистые тропы жизни // URL: https://eniseeva.ucoz.com/publ/dokumentalja_proza/literatura/mir_jakub_dulatov_ternistyje_tropy_zhizni/10-1-0-76

Аккулы С. Х. Бай-меценаты и их роль в национальном возрождении казахов // URL: <https://zebra.today/i345>

Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. 1 том. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. – 720 б.

Байтелесова Ж.Т. Ахмет Байтұрсынов: аспект развития казахского языка // Образование. 2007. №4. с. 112-114.

Омаров Е. Ученая деятельность А.Б.Байтұрсунова // Труды Общества по изучению Киргизского края. Оренбург. Вып. III. 1922. с.7-9.

Советская Киргизия. 1923. № 2-3.

Наркомы Казахстана. 1920-1946 гг: биограф. справочник / Архив Президента РК. Алматы, Арыс. 2007. 392 с.

История западного отделения Алаш-Орды: сборник документов и материалов / 2012. 464 с.

Затаевич А.В. 100 песен киргизского народа: (Напевы и мелодии). – Оренбург:

Киргиз. Гос. изд. 1925. 403 с.

Оразалина Ж. Просветительская деятельность казахской интеллигенции в Северный Казахстан в 20-е годы XX века // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 9 (часть 1) – С. 136-140

Исхан Б., Даутова С., Оспанова Б. Языковая политика и казахский алфавит // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 9 (часть 1) – С. 136-140

References

A.Bajtursynuly shygarmalary. Alty tomdyk shygarmalar zhinagy. 6-tom, Almaty, «El-shezhire», 2013 zh. – 384 b. [Works of A. Baitursynov (2013). A collection of works in six volumes. Volume 6, Almaty, «El-shezhire», 2013 – 384 P.] (in Kazakh)

Kaziev S.Sh. Sovetskaja nacional'naja politika i problemy doverija v mezhhjetnicheskikh otnoshenijah v Kazahstane (1917-1991 gody): dissertacija ... d.i.n. Moskva. 2016. 556 c. [Kaziev S.S. (2016) Soviet national policy and problems of trust in interethnic relations in Kazakhstan (1917-1991): dissertation ... Doctor of Historical Sciences Moscow. 2016. 556 c.] (in Russian)

Karimov T. Istorija kazahskoj knigi i tatarskie knigopechatniki // URL: <https://www.proza.ru/2015/06/15/1663> [Karimov T. (2015) The history of the Kazakh book and Tatar printers // URL: <https://www.proza.ru/2015/06/15/1663>] (in Russian)

Varshavskaja E. Mir-Jakub Dulatov – ternistyje tropy zhizni // URL: https://eniseeva.ucoz.com/publ/dokumentalja_proza/literatura/mir_jakub_dulatov_ternistyje_tropy_zhizni/10-1-0-76 [Varshavskaya E. (2014) Mir-Yakub Dulatov – thorny paths of life // URL: https://eniseeva.ucoz.com/publ/dokumentalja_proza/literatura/mir_jakub_dulatov_ternistyje_tropy_zhizni/10-1-0-76] (in Russian)

Akkuly S. H. Bai-mecenaty i ih rol' v nacional'nom vozrozhdenii kazahov // URL: <https://zebra.today/i345> [Akkuly S. H. (2019) Bai-patrons and their role in the national revival of the Kazakhs // URL: <https://zebra.today/i345>]

Qazaqstan. Ul'tyq Jenciklopedija. 1 tom. Almaty: «Qazaq jenciklopedijasy» bas redakcijasy, 1998. – 720 b. [«Kazakhstan». National Encyclopedia. (1998) 1 vol. Almaty: «Kazakh encyclopedia» general edition, 1998. - 720 p.] (in Kazakh)

Bajtelesova Zh.T. (2007) Ahmet Bajtursynov: aspekt razvitija kazahskogo jazyka // Obrazovanie. 2007. N4. c. 112-114. [Baytelesova Zh.T. (2007) Akhmet Baitursynov: aspect of the development of the Kazakh language // Education. 2007. N4. c. 112-114.] (in Russian)

Omarov E. (1922) Uchenaja dejatel'nost' A.B.Bajtursunova // Trudy Obshhestva po izucheniju Kirgizskogo kraja. Orenburg. Vyp. III. 1922. s.7-9. [Omarov E. (1922) Scientific activity of A.B.Baitursunov // Proceedings of the Society for the Study of the Kyrgyz Region. Orenburg. Issue III. 1922. pp.7-9.] (in Russian)

Sovetskaja Kirgizija. 1923. № 2-3. [Soviet Kyrgyzstan. 1923. № 2-3.] (in Russian)

Narkomy Kazahstana. 1920-1946 gg: biogr. spravocnik / Arhiv Prezidenta RK. Almaty, Arys. 2007. 392 c. [People's Commissars of Kazakhstan. 1920-1946: biogr. directory (2007) / Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Almaty, Arys. 2007. 392 p.] (in Russian)

Istorija zapadnogo otdelenija Alash-Ordy: sbornik dokumentov i materialov / 2012. 464 c. [The history of the western branch of Alash-Orda: collection of documents and materials (2012) / 2012. 464 p.] (in Russian)

Zataevich A.V. 100 pesen kirgizskogo naroda: (Napevy i melodii). – Orenburg: Kirgiz.

Gos. izd. 1925. 403 c. [Zataevich A.V. (1925) 100 songs of the Kyrgyz people: (Tunes and melodies). – Orenburg: Kirghiz. State ed. 1925. 403 p.] (in Russian)

Orazalina Zh. Prosvetitel'skaja dejatel'nost' kazahskoj intelligencii v Sever-nyj Kazahstan v 20-e gody HH veka // Uspehi sovremennogo estestvoznanija. – 2014. – № 9 (chast' 1) – S. 136-140 [Orazalina Zh. (2014) Educational activity of the Kazakh intelligentsia in Northern Kazakhstan in the 20s of the twentieth century // The successes of modern natural science. – 2014. – No. 9 (part 1) – pp. 136-140] (in Russian)

Ishan B., Dautova S., Ospanova B. Jazykovaja politika i kazahskij alfavit // Uspehi sovremennogo estestvoznanija. – 2014. – № 9 (chast' 1) – S. 136-140 [Iskhan B., Dautova S., Ospanova B. (2014) Language policy and the Kazakh alphabet // Successes of modern natural science. – 2014. – No. 9 (part 1) – pp. 136-140] (in Russian)